

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Марина Кеда

●

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ПЕТРОВА

Для належної оцінки внеску історика у розвиток історичної думки важливим завданням є з'ясування його філософсько-методологічних поглядів. Михайло Назарович Петров (1826 - 1887), відомий свого часу професор всевітньої історії Харківського університету, створив першу в Росії ґрунтовну роботу з історіографії всевітньої історії. Він також набув собі слави як автор курсу лекцій з всевітньої історії, який довгий час залишався єдиним у своєму роді посібником з цього предмета для вищих навчальних закладів. На жаль, філософський аспект його наукового доробку й досі залишається поза увагою дослідників.

М. Петров засуджував спроби вивчення історії в рамках певної філософської системи¹. Філософія, як писав харківський історик, «ввела в моду штучні, апіористичні конструкції в історії, пристрасть нанизувати факти на певну упереджену ідею, втискувати їх у заздалегідь вигадані рамки»². На його думку, філософсько-історична концепція має формуватись на основі вивчення історичних реалій. Філософія історії, таким чином, постає як кінцевий результат пізнавального руху.

В одній зі своїх робіт М. Петров з очевидним співчуттям наводив слова Т. Маколея: «Найкращі історії саме ті, в яких розсудливо введено трохи поетичної вигадки. При цьому дещо втрачено в детальності розповіді, проте виграно багато в її загальному враженні; зникли деякі тонкі лінії, натомість великі риси епохи укарбувались в душі навіки»³. Цей принцип став для дослідника керівним у його науковій діяльності і знайшов своє втілення в усіх його працях. Якщо керуватись сучасними характеристиками історичного та філософського підходів до вивчення історії, то М. Петрова, безумовно, можна віднести до когорти «філософів історії». Філософ-історик «очищує події від історичних випадковостей, відокремлює важливе від другорядного і, підкреслюючи основні лінії історичного розвитку, надає реальній історії бракуючої їй ясності та схематичності»⁴. Такий характерний для дослідника філософський підхід до історії свого часу помітили й оцінили його безпосередні учні - А. Деревиський⁵ та В. Бузескул.⁶

Більшість дослідників трактує поняття «філософія історії» у трьох основних площинах: онтологічній, гносеологічній та логіко-методологічній⁷. До середини ХІХ ст. основні зусилля мислителів зосереджувались саме на онтологічних проблемах історичного процесу. Зміщення уваги до з'ясування гносеологічних та методологічних проблем було пов'язане з переходом у другій половині ХІХ ст. від класичної філософії історії до некласичної⁸. Незважаючи на те, що наукова діяльність М. Петрова тривала саме в другій половині ХІХ ст., у його роботах найбільша увага приділена питанням онтології історії. Отже, мета даної статті полягає у висвітленні поглядів харківського історика на деякі онтологічні проблеми

історичного процесу.

Педагогічна та наукова діяльність М. Петрова відбувалась в епоху суспільних змін, пошуків відповідей на питання про подальший шлях розвитку Російської імперії, що вимагало від істориків узагальнення, теоретичного осмислення історичних проблем. За своїми ідейно-політичними поглядами харківський дослідник належав до ліберального напрямку суспільно-політичної думки.

Непересічний викладач, знавець своєї справи, він багато уваги приділив теорії історії як науки. Вчений вважав, що «своїм походженням історія зобов'язана грекам»⁹. Наукове становлення історії він пов'язував з виникненням християнства, оскільки саме відтоді було «відкрито шлях до безмежного вдосконалення людства»¹⁰. Євангеліє звільнило людський геній від зовнішніх форм, символів та обрядів, які затримували його розвиток¹¹. Відтак ідея всесвітньої історії, на думку М. Петрова, належала римлянам, оскільки саме римська держава вперше надовго об'єднала увесь історичний світ, який складався з «історичних народів». Християнство було основою середньовічної філософії, в якій історія представлена, як єдиний всесвітній процес. Гуманісти відійшли від цієї ідеї, приділяючи більше уваги національній історії. Пізніше ідею всесвітньої історії відродили просвітителі. Найбільш повно та яскраво вона була втілена в роботах Ф. Вольтера та І. Гердера. Романтична історіографія (Ф. Гізо, Ф. Гегель, Л. Ранке) представила нові ґрунтовні зразки цієї ідеї.

Про прагнення вітчизняних істориків до цілісного філософського осягнення світової історії можна з упевненістю говорити тільки починаючи з Т. Грановського¹². Саме його ідею «всезагальної історії» відтворив у своїй науковій спадщині М. Петров. У харківського дослідника історичний процес постає не як сума історій окремих народів, а як єдиний загальний закономірний процес¹³, хоча сам історик спеціально не розрізняв понять «всесвітня історія» і «всезагальна історія». Курс лекцій, який приніс йому славу автора першого офіційного університетського підручника із загальної історії, називався «Лекції з всесвітньої історії», хоча за змістом це був курс «всезагальної історії».

Визначення початку історії у М. Петрова носить не антропологічний, а соціологічний характер: «давня історія починається з появи на землі перших громадянських суспільств», коли виникає можливість успішної співпраці людей, створення спільної культури¹⁴. «Історичними часами» дослідник називає ті останні п'ять тисяч років, про які історики мають «більш чи менш вірогідні свідчення»¹⁵. Мірилом історичності постають таким чином достовірність та повнота інформації про той чи інший період. Так, епохи, «найближчі до нас», він називає «цілком історичними»¹⁶.

Об'єктивна історія людства у М. Петрова є картиною безперервного руху «всесвітньої освіченості» у напрямку до постійного вдосконалення. Головним механізмом цього вдосконалення постає людська праця, а «єдиним джерелом суспільного, політичного та будь-якого історичного життя» є «людський дух». Причому ступінь розвитку «історичного життя» зумовлюється мірою досконалості людського духу. Звідси М. Петров виводить тезу про нескінченність історичного процесу: «Вказати кінцеву мету його [духу - К.М.] прагненням - значило б зупинити його успіхи, природою своєю покликани до безмежного розвитку»¹⁷. Нескінченність майбутнього історії як процесу розвитку людської освіченості закладена, на його думку, у самій християнській релігії.

Під стимулом історичного розвитку дослідник розуміє «ідею прогресу» - певне ідеальне уявлення доби, котрим «частково вимірюється рівень морального розвитку суспільства»¹⁸. Так, «нерухливість та застій» арабського світу він пояснює відсутністю подібних ідеалів як у сфері думки й почуття, так і у суспільному житті. Арабському світові, таким чином, була чужа «ідея прогресу, яка була довічним стимулом руху й змін у європейському житті»¹⁹.

Зміст історії складають усі сфери життя людства - суспільна, релігійно-моральна, розумова та економічна²⁰. «Істинна історія» має обіймати всі аспекти життя народу: «від найважливіших подій його суспільної та всесвітньої діяльності до національного костюма та побутових дрібниць»²¹.

Метою історичного процесу він вважає стан, коли «людина стає господарем власного життя». Розвиток освіти дає людині можливість досягти певного рівня свободи, коли вона здатна до свідомого вибору та самореалізації. Узагалі ця ідея

не набуває належного розвитку в його творах і представлена досить схематично. Натомість дослідник упевнено декларує покликання історії як науки. Найголовнішою метою вивчення історії він вважає виховання особистості²². Під виховним сенсом історії він розуміє знання не про те, що, де і коли відбувалось, а «чому воно відбувалось так, а не інакше»²³. Практична користь історії полягає в тому, що «вона вчить нас жити на світі свідомо, тобто розуміти, звідки і як походять явища навколишнього суспільного життя і чому це життя саме таке, яким ми бачимо його тепер»²⁴. Тобто основним виховним сенсом історії дослідник вважає самоідентифікацію та відповідну раціональну самореалізацію особистості.

Розглядаючи проблему історичних законів, М. Петров дотримується положень позитивістської філософії. Він з абсолютною впевненістю говорить, що історія має всі риси і якості науки. Утім він зауважує, що у другій половині XIX ст. історія як наука ще не визначилась остаточно, тобто ще не окреслився її метод і вона ще не змогла встановити певні незмінні загальні закони, які керують історичним життям людства²⁵. Існування таких законів харківський дослідник не піддавав сумніву. Тому головним завданням історика він вважав відкриття законів, які керують ходом історії, оскільки без них «історія залишається збірником корисних та цікавих відомостей, але аж ніяк не наукою».²⁶

Розкриваючи проблему історичних законів, дослідник висвітлює питання про відношення історії до природничих наук. Він вважає, що богослов'я, філософія, правознавство, мовознавство поступово входять до сфери історії і стають частинами єдиного цілого, що обіймає всю сферу людської думки й діяльності. Таким чином усі науки він поділяє на дві групи: природознавство й історію²⁷. Причому остання охоплює також усю сукупність знань про «моральний світ». Обидві науки об'єднує те, що «у світі фізичному, як і у долі людства, всюди панує найвеличніша розумність, послідовність та поступовість»²⁸. Визнаючи керівну роль природничих наук по відношенню до історії, М. Петров усе ж застерігає від надмірного втручання природознавства в історію, оскільки це призводить до «шкідливих наслідків», до внесення в науку про моральний світ сторонніх для неї понять та методів. Натомість історик не заперечує можливості позитивного впливу природознавства на історію, який більше стосується сфери гносеології. Внутрішня сутність законів обох наук є різною, а відтак дослідник вважає «непереконливою» спробу Д. Віко шукати «правильності та закономірності, притаманних фізичному світові, в царині справ людських»²⁹. Г. Бокль прагнув знайти в історії точні й загальні закони, які здатні були б зробити людину господарем свого майбутнього. Проте таких законів, на думку М. Петрова, в історії не існує³⁰. Людське суспільство він уявляв живим організмом, розвиток якого відбувається за певними законами: «зростання його здійснюється як через поступове вдосконалення його внутрішнього складу, так і через розширення зовнішнього обсягу»³¹. Слід зазначити, що це очевидне перенесення природничого закону в «царину справ людських», що у свою чергу свідчить про певні протиріччя у поглядах М. Петрова на цю проблему.

Найкращою школою для історика він вважав історичну психологію. Вчений підтримував ідеї філологів Лацаруса й Штейнталя, які доводили, що в історії законам підпорядковується не хід подій, не сам зміст історії, а лише психологічні процеси, за якими відбуваються події. Специфічними історичними законами, які «керують ходом і зв'язком подій», він називав закони психологічні й «соціо»логічні. Серед «природних законів історії»³² М. Петров головним вважав закон постійного й поступового прогресу, притаманний історичному розвитку.

Історик уникав моністичного погляду на історичний процес і дотримувався теорії багатофакторності. Серед природних чинників особливу роль він відводив географічним умовам, які визначають напрямок руху історії. У цьому відношенні він поділяв ідеї Ш. Монтеск'є і виділяв «закон географічного впливу на історію», суть якого полягає у тім, що лише помірний, а не тропічний або полярний клімат найбільше сприяє успішному розвитку культури. Здобутки культури у м'якому кліматі досягаються й гинуть швидко, в той час, як помірний клімат змушує людей витрачати багато сил на боротьбу з природою, тому цивілізаційні процеси тут є більш життєздатними.³³ Оскільки всю історію людства дослідник ставив у залежність від явищ та умов природи, то загальну історію він поділяв на давню, коли життя людей значною мірою залежало від зовнішніх сил природи, та нову, коли людина

поступово звільняється від цього впливу. Географічне розташування втрачає першорядне значення з переходом до нового часу, коли важливу роль в історичному процесі починають відігравати інші чинники: етнічний, релігійний, суспільний та правовий.

Але М. Петров зауважував, що не всі ці умови мали однакове значення на різних етапах історії. Окрім впливу на історичний процес матеріальних факторів, дослідник великого значення надавав «творчим силам народного духу». У цілому він вирішував це питання у рамках позитивізму О. Конта з тією відмінністю, що останній надавав духовному чиннику значення першорядного, а М. Петров розглядав його «нарівні із силами природи фізичної»³⁴. Ідею взаємодії законів народного духу й законів матеріальної природи дослідник запозичив у Г. Бокля.

Вчений вважав, що в історії існують також «рокові сили» та «випадкові явища». Доля кожного народу наперед визначена цими силами, які заздалегідь окреслюють характер і сферу його майбутньої діяльності та коло його можливостей. Географічне становище і кліматичні умови країни, а також особливості етнічного складу зумовлюють той чи інший напрямок розвитку історії народу.³⁵ Внутрішні й зовнішні відносини і порядки, що формуються під впливом вищезгаданих чинників, з часом набувають «невідворотного значення, стають силою речей, з огляду на яку навіть наймогутніші монархи владні лише настільки, наскільки вони виконують поставлені нею вимоги».³⁶

М. Петров часто використовував термін «народний дух», запозичивши його із західної історіографії першої половини XIX ст. Він стверджував, що «властивості й напрямки народного духу складають той неминучий моральний ґрунт, в якому кореняться всі явища життя та історії».³⁷ При цьому він називав однобічним погляд відомого німецького історика К. Савіні на зумовленість права самими лише силами народного духу³⁸. У харківського дослідника це поняття набуває більш гнучкого значення. Так, щодо філософсько-історичної концепції К. Ейхгорна він зауважував, що «творчі сили народного духу» можуть втілюватись в окремій особистості.³⁹ Таке твердження певною мірою нагадує концепцію «народного духу» Гегеля.

Недостатньо з'ясованим залишається поняття «випадкових явищ» історії. Дослідник цілком погоджувався з твердженням Г. Бокля про те, що в історичному процесі немає місця безпідставності (довільності) та випадковості⁴⁰. У статті «Історична підготовка» він критикував роль «випадку» в історії⁴¹. Проте у багатьох його творах часто зустрічаються посилання на «випадок», «випадкові обставини». Можна припустити, що дослідник уживав ці терміни для позначення суспільно-політичної ситуації.

Історичними народами М. Петров називав ті, котрі вносять свою частку у розвиток «всесвітньої освіченості», тобто роблять здобутки своєї культури надбанням усього людства. Оскільки найбільший внесок у цю справу зробили народи «білої раси», то саме їх М. Петров вважав головними творцями всесвітньої історії. Спочатку східні народи заклали підвалини матеріальної та розумової культури. Потім греки, перейнявши зародки освіти зі Сходу, перетворили та вдосконалили її, розповсюдили у Середземномор'ї та Азії. Врешті римляни, перейнявши грецьку цивілізацію, поповнили її своїми внесками і розповсюдили таку «освіченість» по «всьому Заходу». На відміну від гегелівської концепції, у М. Петрова історичними на певному етапі історії можуть поставати водночас кілька народів.

Історична діяльність представлена дослідником у трьох головних напрямках: творення культури, її захист та розповсюдження. Причому різні народи проявляють себе неоднаково в різних аспектах історичної діяльності. Історик вважав, що лише греки однаково прославились і як творці культури, і як її захисники, і як розповсюджувачі. Історична роль будь-якого народу зумовлюється природним фактором. Так, слов'яни в силу географічного розташування довгий час виконували роль захисників культури (як власної, так і чужої) і лише згодом стали її розповсюджувачами.⁴²

Загалом, історична концепція М. Петрова знаходиться в рамках класичного філософського уявлення про історію як єдиний прогресивний лінійно-поступальний процес. Багато спільного вона має з позитивізмом, але почасти ще відчувається вплив романтичної історіографії.

Джерела та література:

- 1 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 1. Обр. доц. А. И. Деревницким, под ред. Проф. В.К. Надлера. - Харьков, 1888 - С. 6.; Петров М. Н. Об отношении исторических наук к естествознанию (Извлечение из речи, произнесенной М. Н. Петровым на диспуте в Императорском Московском Университете 26 ноября 1865 г.) // Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 397.
- 2 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 7.
- 3 Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. - Харьков, 1861. - 309 с. - С. 129.
- 4 Ивин А. А. Введение в философию истории: Учебное пособие. - М., 1997. - 288 с. — С. 6.
- 5 Деревницкий А. Михаил Назарович Петров. Страница из истории Харьковского университета. Биографический очерк. - Харьков, 1887, 36 с. - С. 27.
- 6 Бузескул В. П. М. Н. Петров. Некролог // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1887. - № 3 (март) - С. 45.
- 7 Киссель М. А. Философия истории // Современная западная философия: Словарь. - М. : Издательство политической литературы, 1991. - 414 с. - С. 329; Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. - К., 2000. - 723 с. - С. 130.; Щекин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития): Монография. - К., 1996. - 152 с. - С. 5.
- 8 Бойченко І. В. Філософія історії. - С. 131.
- 9 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 1.
- 10 Петров М. Н. Очерки. - С. 12.
- 11 Там само. - С. 11
- 12 Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Русская философия истории: Курс лекций. - М., 1997. - 328 с. С. 147.
- 13 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 1.
- 14 Там само. - С. 37.
- 15 Там само. - С. 18.
- 16 Петров М. Н. Историография. - С. 53.
- 17 Петров М. Н. Очерки. - С. 21.
- 18 Там само. - С. 174.
- 19 Там само. - С. 100.
- 20 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 14.
- 21 Петров М. Н. Историография. - С. 62.
- 22 Петров М. Н. Историческая подготовка. Из газеты «Южный край». - Харьков, 1881. - С. 14.
- 23 Там само. - С. 30.
- 24 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 15.
- 25 Там само. - С. 14.
- 26 Там само. - С. 8.
- 27 Петров М. Н. Речь - С. 389.
- 28 Петров М. Н. Историческая подготовка. - С. 31.
- 29 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 4.
- 30 Там само. - С. 12.
- 31 Петров М. Н. Историческая подготовка. - С. 11.
- 32 Петров М. Н. Очерки. - С. 256.
- 33 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 34.
- 34 Петров М. Н. Историография. - С. 16.
- 35 Петров М. Н. Историческая подготовка. - С. 10
- 36 Там само - С. 11
- 37 Петров М. Н. Очерки. - С. 227.
- 38 Петров М. Н. Историография. - С. 44.
- 39 Там само. - С. 53.
- 40 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 10.
- 41 Петров М. Н. Историческая подготовка. - С. 24.
- 42 Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. - Т. 1. - С. 36.